आरक्षणाचे धोरण, सामाजिक न्याय आणि भारतातील लोकशाहीवादी राजकारण

: संपादक :
डॉ. फैय्याज मुनीरसाब सौदागर

Scanned with CamScanner

संपादकीय ग्रंथ :
आरक्षणाचे धोरण, सामाजिक न्याय आणि भारतातील लोकशाहीवादी राजकारण

संपादक :
डॉ. फैय्याज मुनीरसाब सौदागर

सर्व हक्क संपादक

प्रकाशक :
विजय टेकवार
शिवानी प्रकाशन, पुणे
माळवाडी, हडपसर, पुणे- ४१२८१०.
मो. ७७०९४०४१२९.

अक्षर जुळवणी
संतोष जाधव,
ओम ग्राफिक्स, सिडको, नांदेड
मो. ९६०४२९६२५४

मुखपृष्ठ :
संतोष जाधव,
ओम ग्राफिक्स, सिडको, नांदेड

प्रकाशन दिनांक :
३१ जानेवारी, २०१७.

स्वागत मुल्य :
५००/- रुपये

ISBN - 978-93-85426-32-2

*** या संपादीत ग्रंथातील लेखात व्यक्त झालेल्या मतांशी वा विचारांशी संपादक आणि प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही**

Scanned with CamScanner

ISBN-978-93-85426-32-2

३४) विधिमंडळ - महिला आरक्षणाचा मुद्दा

डॉ. माधव चोले
राज्यशास्त्र विभाग, देगलूर महाविद्यालय, देगलूर

प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये विधिमंडळातील महिला आरक्षण विधेयक का संमत होत नाही, त्याच्या अडचणी, महिला आरक्षण विधेयकाचे मुद्दे त्यावर राजकिय पक्षांच्या भुमिका, महिलांचे समाजातील स्थान, राजकारणातील सहभागाचे स्थान, संविधानातील दुर्बलांसाठीच्या तरतूदी याचा अभ्यास खालीलप्रमाणे केलेला आहे.सर्व विश्वात प्राचीन काळपासून आजतागायत स्त्रीयांना पुरूषांच्या तुलनेत सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, धार्मिक आणि राजकारणात दुय्यम स्थान दिलेले आहे. भारतात रामायण आणि महाभारतकालीन समाजात आणि आजही पुरूषांनी स्त्रीयांना दुय्यम स्थान देवून उपभोगाची वस्तु बनविलेली आहे.

❖लिंगावर आधारित भेदभाव :

१.धर्म आणि लिंग - पती हा ईश्वर असतो. स्त्री ही अबला असते. स्त्रीयांना पुरूष सहारा देतात.

२.पुरूष आणि लिंग -पतीची दासी, आई, पत्नी, बहिण, मुलींच्या रूपात.

३.महिला आणि लिंग - सासु, सुन, ननंद अर्थात स्त्रीच, स्त्रीचे शोषण करते.

४.कुटुंब नियोजन आणि लिंग-कुटुंब नियोजन महिलांनीच करावे, त्यात तांबी, गर्भपात, गोळ्या इत्यादी.

❖राजकारण आणि महिला :

महिलांची उन्नती व विकास होण्यासाठी जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात तिच्या क्षमतेनुसार विकास करण्याची संधी देणे आवश्यक आहे. विशेषतः राजकीय सहभाग वाढवून सशक्तीकरण करणे आवश्यक आहे. स्त्री-पुरूषात समानता, स्त्रीयांना स्वतःच्या क्षमतेनुसार पूर्ण विकास करण्याची अधिकार स्वतःसंबंधी निर्णय घेण्याचा अधिकार देण्यासाठी राजकिय सहभाग वाढविणे आवश्यक आहे. महिलांच्या आंदोलनामुळे काही प्रश्न सुटलेले आहेत, परंतु स्त्रिया जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात वंचितच राहावे लागले आहे. संविधानाने स्त्री-पुरुषांना समान राजकिय अधिकार देवूनही व्यवहारात महिलांची राजकिय हिस्सेदारी फारच कमी आहे, संसद आणि राज्यांच्या विधिमंडळात पुरूषांच्या तुलनेत प्रतिनिधीत्व कमी आहे. २००९ च्या लोकसभा निवडणूकीत ५५६ महिला उमेदवारांपैकी फक्त ५९ महिला विजयी झाल्या होत्या. २००४ च्या लोकसभा निवडणूकीत ४५ तर १९९६ च्या ५६ महिला विजयी झाल्या होत्या. १६ व्या २०१४ च्या लोकसभा निवडणूकीत ६३१ महिला उमेदवार उभा टाकल्या त्यापैकी ६२ विजयी झाल्या. महिलांची लोकसभेतील टक्केवारी ११% आहे. महिलांच्या राजकिय सहभागातील बाधा महिलांची सामाजिक स्थिती - महिलांचे कार्य चूल आणि मुल तसेच संविधानात्मक समानतेची संधी मिळाली तरी तिच्यावर दुहेरी कामाची जबाबदारी घरकाम आणि बाहेरचे तसेच सध्याच्या राजकिय स्थितीत निवडणूका या अत्याधिक पैसा आणि बळांचा वापर हे पुरूषच करू शकतात, महिलांना हे जिकरीचे आहे, राजकिय पक्षांची सुत्रेही पुरूषांकडेच आहेत, इ.

❖संविधानात्मक दुर्लबलांसाठी तरतूदी :

संविधानकारांनी सामाजिकदृष्ट्या वंचित व आर्थिकदृष्ट्या शोषितांचे हित साधण्यासाठी व त्यांचा विकास करण्यासाठी संविधानात तरतूदी केलेल्या आहेत. अनुच्छेद १५ (४) नुसार शासन सामाजिक व शैक्षणिक दृष्ट्या मागासलेल्या अनुसूचित जाती, जमाती तसेच मागास प्रवर्गासाठी विशेष तरतुदी केलेल्या आहेत. अनुच्छेद १६ (४) नुसार शासनाला असे वाटले की, मागासवर्गांना प्रशासनात पुरेशे प्रतिनिधीत्व नाही तर अशा गटांना राखीव जागांचे प्रावधान केलेले आहे. अनुच्छेद ४६ नुसार दुर्बल घटकांना म्हणजे मागासलेल्या गटांना, नौकऱ्या, प्रशासनात विशेष संधी देण्यात याव्यात. अनुच्छेद ३८(२) नुसार शासन आर्थिक विषमतेची दरी कमी करण्यासाठी मागासांना पक्षपाती सोयी सुविधा देवू शकते. संविधानात अनुसूचित जाती, जमाती कोणत्या आहेत याची नोंद केलेली नाही. प्रत्येक घटक राज्य आणि केंद्रशासित प्रदेशामध्ये कोणत्या जाती, जमाती या वर्गवारित येऊ शकतात, हे ठरविण्याचा अधिकार राष्ट्रपतीला आहे. त्यामुळे प्रत्येक राज्य आणि केंद्रशासित, प्रदेशातील अनु.जाती, जमाती भिन्न आहेत. राज्यांच्या संदर्भात संबंधीत राज्यपालांशी चर्चा करून राष्ट्रपती अधिसुचना जारी करतात. अनुच्छेद ३३० नुसार अनुसुचित जाती, जमातींना लोकसभेत लोकसंख्येनुसार आरक्षित जागा असतील, तर अनुच्छेद ३३२ नुसार राज्यातील विधानसभेत अनु.जाती जमातींना लोकसंख्येच्या प्रमाणात आरक्षण असेल, सुरुवातीला हे आरक्षण १० वर्षासाठी ठेवण्यात आले होते, परंतू १९६० सालापासून सातत्याने हे आरक्षण १० वर्षासाठी वाढविण्यात आले. सध्या ९५ व्या, १०९ व्या घटना दुरूस्ती विधेयकाने हे आरक्षण २०१० ते २०२० कालावधीसाठी वाढविण्यात आले. अनुच्छेद १६४ (१) नुसार प्रत्येक राज्यांच्या मंत्रिपरिषदेमध्ये अनुसूचित जाती, जमाती, मागासांच्या विकासासाठी एक मंत्री असेल अशी तरतुद करण्यात आलेली आहे. उदा. मध्यप्रदेश ओरिसा झारखंड व छत्तीसगड या राज्यात ९४ वी घटनादुरूस्ती २००६ नुसार अनुसूचित जाती, जमाती मागासवर्गीयांच्या कल्याणाची विशेष जबाबदारी सोपविली आहे. अनुच्छेद ३३८ नुसार राष्ट्रपती अनुसूचित जाती, जमातींच्या लोकांना विशेष संरक्षणाचा उपाय म्हणून तसेच त्यांच्या स्थितीची चौकशी करून माहिती देण्यासाठी एका विशेषाधिकाऱ्यांची नियुक्ती करतो. अनुसूचित जाती-जमातींच्या रक्षणासाठी एक बहुउद्देशीय समिती २१ जूलै १९७८ मध्ये अस्तित्वात आली, त्यानंतर अनुसूचित जाती, जमाती आयोग म्हटले जाऊ लागले. १९८७ मध्ये नाव बदलून राष्ट्रीय अनुसूचित जाती, जमाती आयोग करण्यात आले. १९९० ला ६५ व्या संविधान संशोधनाने ३३८ व्या कलमात अनुसूचित जाती, जमातींना दिलेले अधिकार आणि सुरक्षात्मक उपाय यांच्या चौकशीचे अधिकार आहेत, याचे स्पष्टीकरण करण्यात आले. अनुच्छेद २७२ (१) नुसार राज्यातील अनुसुचित जाती, जमातीच्या प्रदेशांना त्याचप्रमाणे कल्याणकारी योजनांची अंमलबजावणी करण्यासाठी शासन आर्थिक अनुदान देईल.

❖मागासवर्ग :

मागासवर्ग ठरविण्यासाठी पहिल्यांदा १९५३ साली काकासाहेब कालेलकर यांच्या अध्यक्षतेखाली पहिला मागासवर्गीय आयोग स्थापन करण्यात आला. मागासवर्गीयांचे निकष ठरविण्यावरून सदस्यांमध्ये वादविवाद झाल्याने शिफारशींची अंमलबजावणी झालेली नाही. १९७९ ला बी.पी. मंडल यांच्या अध्यक्षतेखाली दुसरा मागासवर्गीय आयोग नेमण्यात आला. व्ही.पी. सिंग सरकारने या आयोगाच्या शिफारशी स्विकारल्या. ओ.बी.सीं ना सरकारी नोकऱ्यात २७% आरक्षण देण्यात आले. १९९३ मध्ये राष्ट्रीय मागासवर्ग अधिनियम संमत करण्यात आला. त्यानुसार अनुच्छेद ३४० नुसार मागासवर्गाच्या सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक स्थितीचा अभ्यास करून त्यांच्या समस्या सोडविण्यासाठी राष्ट्रीय मागासवर्ग आयोग निर्माण करण्यात आला.

❖ अल्पसंख्यांकांसाठी :

संविधानात धार्मिक,भाषिक, अल्पसंख्यांकांचा उल्लेख आहे. संविधानात अल्पसंख्यांकांची व्याख्या दिलेलली नाही. केंद्र शासनाने मुस्लीम, शीख,

ख्रिश्चन, बौद्ध आणि झोरास्ट्रीयन या पाच समुदायांना धार्मिक अल्पसंख्यांक म्हणून सूचित केलेले आहे. अनुच्छेद २९ नुसार अल्पसंख्यांकांना [illegible] भाषा, लिपी, संस्कृती जतन करण्याचा हक्क आहे. तसेच अनुदान प्राप्त शिक्षण संस्थांमध्ये धर्म, वंश, जात, या [illegible] अनुच्छेद ३० नुसार धार्मिक, भाषिक, अशा अल्पसंख्यांकांना शैक्षणिक संस्था स्थापन करण्याचा, चालविण्याचा हक्क आहे. [illegible] भेदभाव नाही.

❖ आंग्ल भारतीय समाजासाठी :

संविधानाने आंग्ल भारतीय समुदायाचा अर्थ निश्चित केलेला नाही, [illegible] कोणतीही पुरुष व्यक्ती, पश्चिमातील कुळातील आहे, ती भारतीय अधिवासी आहे, [illegible] अनुच्छेद ३३१ नुसार लोकसभेत राष्ट्रपती दोन आंग्लो भारतीय समुदायांच्या प्रतिनिधींना नियुक्ती करू शकतो. अनुच्छेद ३३३ नुसार [illegible] राज्यपाल दोन आंग्लो भारतीय समुदायांच्या प्रतिनिधींची नेमणूक करू शकतो. हे आरक्षण [illegible] वाढविले आहे.

❖ पंचायती राज आणि महिला आरक्षण :

७३, ७४ वे संविधान संशोधन (१९९३) करून संविधानात ९ व्या भागात कलम २४३ समाविष्ट करण्यात आले [illegible] बाबी राज्यशासनाने पंचायती राजसंस्थेकडे हस्तांतरीत करण्यात आल्या. अनुच्छेद २४३(१) नुसार अनु.जाती, जमातींना [illegible] असलेल्या पैकीच १/३ जागा त्या गटातील महिलांनाच आरक्षित असतील. [illegible] १/३ जागा महिलांसाठी आरक्षित असतील. राखीव जागा असणारे मतदार संघ चक्राकार पध्दतीने निर्धारित करण्यात येतील. [illegible] अनु.जाती, जमाती व महिलांसाठी १/३ अधिकारपदे राखीव असतील ही राखीव पदे चक्राकार पध्दतीने निर्धारित केली जातील. महिला आरक्षणामुळे ग्रामीण आणि नागरी भागात महिलांचा राजकिय सहभाग वाढला आहे. सुशिक्षित शहरी स्त्रिया [illegible] निरक्षर स्त्रीयांही आपआपल्या प्रश्नावर निर्भिडपणे रस्त्यावर उतरत आहेत. या आरक्षणामुळे स्त्रिया स्थानिक राजकारणात सक्रिय झालेल्या आहेत.

❖ महिला आरक्षण विधेयक :

सुरुवातीला स्वातंत्र्य आंदोलनाच्या काळात १९१७ मध्ये सरोजिनी नायडू [illegible] या मागणीचा अर्थ प्रौढ, समान अधिकारासंबंधी होता. १९३५ च्या सुधारणा अधिनियमाने हा अधिकार महिलांना प्रदान केला, परंतु हा अधिकार [illegible] शिक्षीत महिलांनाच होता. महिलांची स्थिती सुधारण्यासाठी निर्माण केलेल्या समितीने १९७४ मध्ये आपल्या अहवालात महिलांना स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये (नागरी व ग्रामीण) आरक्षण द्यावे, त्याच समितीतील दोन सदस्यांनी विधिमंडळात आरक्षणाची मागणी केली. १९८८ च्या [illegible] ग्रामीण नागरी स्वराज्य संस्थामध्ये राजकीय पक्षामध्ये ३०% आरक्षणाची शिफारस केली होती.

❖ महिला आरक्षणाचे मुख्य मुद्दे :

१.लोकसभा आणि राज्यविधानसभेत महिलांना ३३% आरक्षण असेल हे आरक्षण [illegible] निर्धारण केले जाईल.

२.लोकसभा आणि राज्य विधानसभेत लोकसंख्येच्या प्रमाणात जे आरक्षण अनुसूचित जाती जमातींना आहे, त्यातच त्याच जातीच्या महिलांना १/३ आरक्षण असेल.

३.सर्व महिलांना समान आरक्षण असेल, अनुसूचित जाती, जमातींना स्वतंत्र आरक्षण नाही.

४.महिला आरक्षण लागू झाल्यानंतर १५ वर्षाला त्याची समिक्षा केली जाईल.

५.राज्यसभा आणि विधानपरिषदेसाठी स्वतंत्र आरक्षणाच्या प्रावधानाची आवश्यकता.

❖ लोकसभा :

लोकसभेत महिला आरक्षित जागा विभिन्न राज्ये, केंद्रशासित प्रदेशात रोटेशन प्रणालीनुसार केले जाईल. ज्या केंद्रशासित अथवा राज्यात लोकसभेची एकच जागा आहे, तेथे तीन निवडणूकांच्या पहिल्या निवडणूकीत महिलांना आरक्षण असेल. हाच नियम अनुसूचित जाती जमातीनाही असेल.

❖ विधानसभा :

१.सर्व राज्यातील विधानसभेत एकूण सदस्यांचा १/३ संख्या ही महिलांसाठी आरक्षित असतील. आरक्षित जागा रोटेशन पध्दतीने निर्धारित केली जाईल.

२.अनुसूचित जाती-जमातींना त्यांच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात आरक्षण असेल त्यातीलच १/३ जागा अनुसूचित जाती-जमातींना असेल (लोकसभेप्रमाणेच)

❖ महिला आरक्षणाचा घटनाक्रम :

१. १२ सप्टेंबर १९९६ : एच.डी. देवगौडा सरकारने महिला आरक्षण विधेयकाला ८१ व्या संविधान संशोधन विधेयकाच्या रुपात संसदेत मांडण्यात आले परंतु काही दिवसातच देवगौडा सरकार अल्पमतात आली. त्यामुळे ११ वी लोकसभा भंग करण्यात आली.

२. १४ डिसेंबर १९९८ : भाजपाच्या रालोआ सरकारने महिला आरक्षण विधेयकाला १२ व्या लोकसभेत ८४ व्या संविधान संशोधनाच्या रुपात प्रस्तुत करण्यात आले. यावेळी पण वाजपेयी सरकार अल्पमतात आल्याने १२ वी लोकसभा भंग करण्यात आली. त्यामुळे बील संमत होवू शकले नाही.

३. २२ नोव्हेंबर १९९९ : दुसऱ्यांदा रालोआ सरकारने १३ व्या लोकसभेत महिला आरक्षण विधेयक मांडण्यात आले. पण सहमती अभावी हे विधेय संमत झाले नाही. परत २००२ आणि २००३ मध्ये परत महिला आरक्षण प्रस्तुत करण्यात आले. याला कॉंग्रेस आणि डाव्यांनी पाठींबा दिला पण तरीसुध्दा हे विधेयक संमत झाले नाही.

४. मे २००४ : मध्ये कॉंग्रेसच्या संपुआने त्यांच्या जाहिरनाम्यात महिला आरक्षण विधेयक संमत करण्याचे ठरविले.

५. ६ मे २००८ : हे विधेयक राज्यसभेत मांडण्यात आले, कायदा आणि न्यायसंबंधी स्थायी समितीकडे पाठविण्यात आले.

६. १७ डिसेंबर २००९ : स्थायी समितीने परत हे विधेयक संसदेच्या दोन्ही सभागृहासमोर ठेवण्यात आले, पण समाजवादी पार्टी, जनतादल युनायटेड आणि राष्ट्रीय जनता दलाच्या विरोधामुळे हे विधेयक मंजूर झालेले नाही.

७. २२ फेब्रुवारी २०१० : राष्ट्रपती प्रतिभाताई पाटलांने आपल्या संसदेच्या अभिभाषणात सांगितले सरकार महिला आरक्षणाला लवकर संमती देईल. २५ फेब्रुवारी २०१० ला केंद्रीय मंत्रीमंडळाने महिला आरक्षणाला अनुमोदन दिले. ०८ मार्च २०१० ला बील राज्यसभेत मांडण्यात आले पण सभागृहात राजद, सपाने हंगामा निर्माण केल्याने मतदान झाले नाही. ९ मार्च २०१० ला राज्यसभेत महिला आरक्षण विधेयक हे बहुमताने संमत केले.

Scanned with CamScanner

ISBN-978-93-85426-32-2

❖ आरक्षण विधेयकातील प्रमुख वादाचे मुद्दे :

महिला आरक्षण विधेयक राजकीय पक्षामध्ये एकमत होण्याच्या अभावी आतापर्यंत पास झालेले नाही. आघाडी शासनातील विभिन्न पक्षांच्या मतभेदाच्या भुमिकेमुळे हे विधेयक संमत झालेले नाही.

१.समाजवादी पार्टी, राष्ट्रीय जनता दल, बहुजन समजावादी पार्टी, संयूक्त जनता दल, लोकजनशक्ती, या पक्षांच्या मते ३३% मध्येच अनु.जाती, जमाती, मागासवर्ग, अल्पसंख्यांकांना स्वतंत्र आरक्षण दयावे, तरच मागासवर्गीय महिलांना राजकारण प्रतिनिधीत्व मिळेल आणि त्यांचा विकास होईल अन्यथा उच्च जातीच्या महिलांनाच या आरक्षणाचा लाभ मिळेल.

२.कॉंग्रेस, भाजपा आणि डाव्या पक्षांची भूमिका ही सध्याचे जे महिला आरक्षण विधेयक आहे ते पास करणे आवश्यक आहे.

३.कॉंग्रेसने राजकीय पक्षांनीच लोकसभेत आणि राज्य विधानसभेच्या निवडणूकीत जातीच्या संवर्गानुसार अनु-जाती, जमाती, ओ.बी.सी. च्या महिलांना उमेदवारी दयावे असे झाले तर सर्व जातीच्या महिलांना प्रतिनिधीत्व मिळेल. म्हणून हे विधेयक पास करणे गरजेचे आहे.

४.भाजपाच्या मते लोकसभेची संख्या वाढविण्यात यावी आणि मग ३३% महिलांना आरक्षण दयावे त्यामुळे पुरूषी प्रतिनिधीत्व कमी होणार नाही.

❖ लोकशाहीतील प्रतिनिधीत्वाची चर्चा :

भारत आणि सर्व विश्वामध्ये प्राचीन काळापासून आजपर्यंत स्त्रीयांना पुरूषांच्या तुलनेत सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिकआणि राजकीय क्षेत्रात अत्याधिक दुय्यम स्थान मिळालेले आहे. याचे मुख्य कारण म्हणजे पुरूषप्रधान संस्कृती असल्याने स्त्रीयांना दुय्यम स्थान प्राप्त झालेले आहे. स्त्रीया ह्या सामाजिक, शैक्षणिक आणि आर्थिकदृष्ट्या मागासलेल्या आहेत. संविधानात कलम १५ (४) १६ (४) ४६ नुसार सामाजिक मागासलेपणा आणि शैक्षणिक मागासलेपणाच्या निकषावर दुर्बल घटनांना सरकार प्रशासन, राजकरण आणि शिक्षणात पक्षपाती सुविधा देईल. अर्थात सामाजिक न्यायाद्वारे झुकते माप दिले जाईल. त्यांना विकासाची संधी दिली जाईल. भारतीय समाजातील स्त्रीया हया सुध्दा दुर्बल घटकात शोषित आहेत. त्यांना मानवी जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात दुय्यम स्थान दिलेले आहे. विशेषतः राजकीय क्षेत्रात महिलांचे प्रतिनिधीत्व अत्यल्प आहे. म्हणून स्त्रीयांना सामाजिक मागासलेला, दुर्बल या निकषाच्या आधारे राजकरणात पुरेसे प्रतिनिधीत्व देण्यासाठी महिला आरक्षण विधेयक मांडण्यात आले. या विधेयकात महिलांना ३३% जागा आरक्षित देण्यात याव्यात असा उद्देश आहे. प्रतिनिधीत्व दावे आणि सामाजिक न्यायाची मागणी परस्पर पुरक आहे. राजकीय ज्ञानात वाढ झाल्याने समाजातील जात, धर्म, स्त्री, पुरूष वर्ग, [illegible] प्रतिनिधीत्वाची मागणी करतात.

१.स्वतंत्र राज्याच्या मागण्या.

२.महिला आरक्षणाची मागणी.

३.आर्थिक निकषावर आधारीत मराठा समाजाची मागणी.

४.नक्षलवादयांची मागणी.

५.प्रादेशिक प्रतिनिधीत्वाचा मुद्दा

६.पक्षपध्दतीत प्रतिनिधीत्वाचा मुद्दा.

❖ संदर्भसूची :

१.डॉ. भास्कर लक्ष्मण भोळे, २००३ भारतीय गणराज्यांचे शासन आणि राजकरण, पिंपळापुरे ॲन्ड पब्लिशर्स नागपूर.

२.तुकाराम जाधव, महेश शिरापूरकर, जाने २०११ भारतीय राज्यघटना व घटनात्मक विकास, खंड (१) द युनिक अकॅडमी पुणे पेज २५०.

३.डॉ. भास्कर भोळे, २०११ ऑगस्ट, भारतीय शासन आणि राजकरण, पिपळापूरे प्रकाशन नागपूर पेज २९५.

४.सुहास पळशीकर, ऑक्टों- डिसेंबर २००३, उच्चवर्णीयांसाठी आरक्षण, समाजप्रबोधन पत्रिका पेज, १८३.

५.डॉ. कांतराव प्रल्हादराव पोले, महाराष्ट्रातील पंचायतराज आणि महिला आरक्षण, २००९ जाने, अरुणा प्रकाशन लातूर. पेज २२०.

६.प्रा.एम.बी. तौर, पुणे विदयापीठ वार्ता, महिला सबलीकरण आणि वस्तुस्थिती, एप्रिल २००२ मार्च २००३, पुणे विदयापीठ पुणे.

७.न्या.चंद्रशेखर धर्माधिकारी, २२ जाने. २०००, संविधान ऐतिहासिक संदर्भ, साधना साप्ताहिक, पेज ७,९.

८.न्या.बी.पी. मंडल, २२ जाने. २०००, संविधान सामाजिक न्याय आणि राखीव जागा, साधना साप्ताहिक.

९.सुप्रिया गायकवाड, १६ वी लोकसभा निवडणूक आणि महिलांचा सहभाग, लोकसभा निवडणूक विशेषांक २०१४,विचारशलाका, लातूर.

□□□

Scanned with CamScanner